

ETÜÜDE TARTU KUNSTNIKKONNAST

1950. AASTAD

KOOSTANUD PEETER VÄLJAS

ENSV Riikliku Julgeoleku ministri kindralmajor Kummi ja ENSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi 2-N osakonna ülema polkovnik Taevere ettekandest NSVL Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi 2. Peavalitsuse ülemale kindralmajor Pitovranovile 18. 01. 1950. a "ENSV RJM 2-N osakonna tööst võitluses kodanlik-natsionalistliku pörandaaluse [liikumise] ja selle relvastatud rühmitustega detsembris 1949. a."

"[...] 3. Kunstiinstituudi professor Vabbe, Adolfi jt ettevalmistavast agentuur-tööstlusest.

ENSV RJM Tartu Osakonna poolt on informaator "Vello'lt" saadud andmete tuginedes alustatud ettevalmistavat agentuurtööstlust nõukogude-vastaselt meeletatud, moraalselt laostunud grupi suhtes, kuhu kuulub isikuid Tartu Riikliku Kunstiinstituudi professorite-õppejõudude ja üliõpilaste hulgast, teiste seas –

instituudi professor **VABBE, Adolf Jüri p**, s 1892, Lääne-Euroopa kultuuri ja formalismi äge pooldaja. Kodanliku korra ajal Eestis oli üheks Tartu kunstikooli "Pal[[]]as" asutajatest, kus Lääne-Euroopa maade eeskujul esimesena Eestis juurutas kunstis formalismi.

instituudi dotsent **KITS, Elmar Jaani p**, s 1913, professor Vabbe õpilane ja järgija, propageerib samuti prantsuse formalistlikku kunsti.

instituudi modell **VARIKSALU, Velli Eduardi t.**, s 1921. a.

ja Kunstiinstituudi üliõpilased, endised Saksa armees teeninud – ROODE, Henn, OHAKAS, Valdur, SOOSTER, Ülo jt.

"Vello" ettekannetest nähtub, et kõik need isikud on kodanlikud natsionalistid ja vestlevad mõnikord omavahel nõukogude-vastase iseloomuga teemadel.

1949. a novembris, Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 32. aastapäeva pidustuste eel, oli Tartus tundmatute isikute poolt laiali loobitud nõukogude-vaenulikke lendlehti karikatuuridega, mille valmistamises kahtlustatakse ülalnimetatud grupi liikmeid.

Nende andmete kontrollimiseks peeti varjatult kinni 1947. a-st kohtumistest kõrvale hoidnud ENSV RJM Tartu Osakonna informaatoreid "Rembrandt" – Roode, Henn Augusti p, s 1924. a, Tartu Kunstiinstituudi üliõpilane.¹

Ülekuulamisel tunnistas Roode, et Kunstiinstituudi üliõpilane olles, sattus ta professor VABBE ja dotsent KITSE, kes suhtusid vaenulikult nõukogude realistlikku kunsti ja üldse Nõukogude võimu, mõju alla. Töötades Tartu Kunstiinstituudi dotsendina jätkab Vabbe ka praegu formalismiideede jutlustamist ja räägib hoolimatult nõukogude kunstist – eriti joomingutel üliõpilastega.

Dotsent KITS, Elmar, on professor VABBE õpilane ja järgija ja propageerib samuti kunstis formalismi. Roode tunnistuste järgi on ta, olles sõbralikes suhetes ülalnimetatud Kunstiinstituudi õppejõududega, sageli viibinud nende seltskonnas, kuhu kuuluvad ka teised nõukogude-vaenulikult meelestatud õppejõud: assistent TIIDO, dotsent VÕERAHANSU, majandusdirektor HUNT, Udo, üliõpilased VIIRAS², Heldur, SAARTS, Lembit, OHAKAS, Valdur, SOOSTER, Ülo, POTISEPP, Esther jt.

Enamik isikuid sellest grupist külastas sageli Tartu Kunstimuseumi kus vaatasid ja uurisid Lääne-Euroopa kunstnike-formalistide töid. Kunstimuseumi töötajate KOORT, Tui ja MEIERI kaasabil hankisid muuseumist keelatud kirjandust formalistlikust kunstist. Üks sellistest raamatutest – "Prantsuse XX sajandi kunst" tõlgiti isiklikult Roode poolt prantsuse keelest eesti keelde, käsikirja levitati hiljem üliõpilaste SOOSTERI, OHAKA, SAARTSI, VIIRASE, POTISEPA, PUUDERSELLI, PARVISTE, KÄRNERI jt hulgas.

Nagu tunnistas Roode, moodustus 1949. a märtsi lõpus neist isikutest nõukogude-vaenulike rühmitus. Sel ajal kohtusid kord tema, Roode, SOOSTER ja VIRES, Tartu restoranis "Horn", kus töötasid üksteisele ühiselt võidelda nõukogude võimu vastu ja kinnitasid töötust käesurumisega. Seejärel liitusid grupiga üliõpilased SAARTS, Lembit ja POTISEPP, Esther. Nõukogude-vaenuliku grupi kokkusaamistel olid sageli arutlusel rahvusvahelise olukorra küsimused, kusjuures kõik osalejad olid kindlalt veendunud peatses sõja puhkemises ühelt poolt NSVL ja teiselt poolt Inglismaa ja USA vahel, milles NSVL väidetavalt kaotajaks osutub. Sõja puhkemise korral otsustasid grupi liikmed hoida kõrvale mobilisatsioonist Nõukogude armeesse ja, relvaga käes, võidelda "oma vabaduse eest" nõukogude võimu vastu, kusjuures, SOOSTERI ettepaneku kohaselt, pidid nad relvi hankima Nõukogude armee sõjaväelaste ja miilitsatöötajate vastu organiseeritud rünnakute kaudu.

Roode on arreteeritud ja võetakse kriminaalvastutusele.

Illegaalse nõukogude-vastase grupi liikmetest on meie poolt arreteeritud:

¹ Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Tartu Osakonna ülemal kohusetäitja alampolkovnik Batraki aruandest ENSV RJM 2-N osakonna ülemale polkovnik Taeverele 01.12.1949 nähtub, et H. Roode värvati informaatoreiks 1947. a jaanuaris, sama aasta märtsis hakkas ta kõrvale hoidma kontaktidest julgeolekutöötajatega, katkestas õpingud Kunstiins-

tituudis ja sõitis Tallinnasse, hiljem varjas ennast Paides ja Haapsalus. 1948. a pöördus H. Roode tagasi Tartusse ja jätkas õpinguid, hoides endiselt kõrvale kohtumistest RJM töötajatega.

ERAF, f 131, s 173, l 370

² ilmselt peab olema Viires

SAARTS, Lembit Jaagu p, sündinud 1924. a Kuuste vallas Tartumaal, eestlane, sõjalis-fašistliku organisatsiooni "Omakaitse" endine liige, lõpetamata kõrgema kunstiharidusega, elas Tartus.

Olles Tartu Kunstiinstituudi üliõpilane, liitus SAARTS nõukogude-vaenuliku grupiga, osaledes aktiivselt selle tegevuses.

Läbiotsimisel SAARTSI juures leiti ja võeti ära hulgaliselt nõukogude-vaenuliku sisuga luuletusi ja karikatuure.

Ülekuulamisel tunnistas SAARTS, et nõukogude-vaenulikud luuletused ja karikatuurid partei ja Nõukogude valitsuse liikmetest valmistas ta levitamiseks oma lähedaste tuttavate seas eesmärgiga mõjutada neid nõukogude-vaenulikus vaimus. Juunis 1949.a. saatis SAARTS eesti ajalehe Sirp ja Vasar toimetaja URGARTILE anonüümkirja /koopia leiti läbiotsimisel/ millele lisas nõukogude-vaenuliku sisuga luuletuse.

POTISEPP, Esther Nikolai t, sündinud 1923. a Tallinnas majaomanike perekonnas, eestlane, Tartu Kunstiinstituudi 5. kursuse üliõpilane, elas Tartus.

SOOSTER, Ülo Johannese p, sündinud 1924. a Käina vallas Hiiumaal, eestlane, teeninud Saksa armees, kõrgema kunstiharidusega, maalikunstnik, töötas kunstnikuna Kunstnike Liidus Tallinnas.

Olles Tartu Kunstiinstituudi üliõpilane, astus SOOSTER, Ülo kontakti grupi nõukogude-vaenulikult meelestatud üliõpilastega – ROODE, SAARTS, POTISEPP jt, kellega korduvalt arutas küsimust illegaalsesse olukorda asumisest eesmärgiga luua sidemed bandiitidega ja asuda sõja puhkedes relvastatud võitlusse NSVL vastu.

VIIRESE korteris ja mujal toimunud nõukogude-vastastel koosolekutel arutas SAARTS võimalusi riigipiiri ebaseaduslikuks ületamiseks. 1949. a suvel, välismaale põgenemise plaani väljatöötamisel, tegi SOOSTER grupi liikmetele ettepaneku kasutada Tallinna ja Hiiumaa vahel kurseerivat lennukit, seejuures nähti ette soodsal hetkel rünnata lendurit ja võtta lennuki juhtimine üle. Samas kaalus SOOSTER kaasosalistega võimalust ületada illegaalselt Nõukogude Liidu ja Hiina vaheline piir, et edaspidi jõuda "Lääne-Euroopa kunsti keskusesse" – Pariisi.

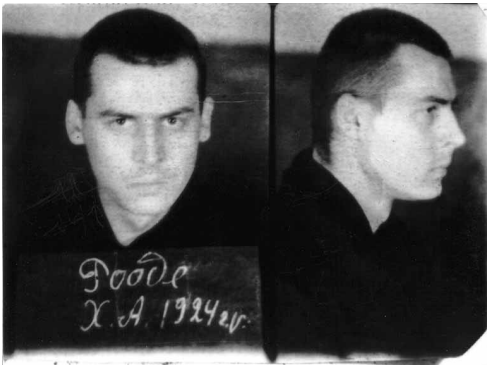
Peale Tartu Kunstiinstituudi lõpetamist asus SOOSTER 1949. a juulis alaliselt elama Tallinna, kus, vastavalt nõukogude-vaenuliku grupi liikmetega sõlmitud kokkuleppele, pidi uurima võimalusi piiri illegaalseks ületamiseks.

OHAKAS, Valdur Johannese p, sündinud 1925. a Tallinnas, eestlane, teeninud Saksa armees, lõpetamata kõrgema kunstiharidusega, töötas Tallinna ehituskontori kunstnikuna.

OHAKAS tunnistas ülekuulamisel, et olles Tartu Kunstiinstituudi üliõpilane, kohtus sama instituudi nõukogude-vaenulikult meelestatud üliõpilaste SAARTSI, ROODE jt-ga, arutades sageli võimalust asuda illegaalsesse olukorda, sidemete loomist bandiitlike gruppidega ja nõukogude võimu vastase relvastatud võitluse pidamist Inglismaa ja USA - Nõukogude Liidu vahelise sõja puhkemisel.

Muu hulgas tegi OHAKAS ettepaneku liituda Aegviidu soodes varjuvate "metsavendadega".

OHAKA juures toime pandud läbiotsimise käigus leiti ja võeti ära nõukogude-vastase raamatu nn "Eesti rahva kannatuste aasta" I ja II kd.

Henn Roode. Foto juurdlustoimikust

Esther Potisepp. Foto juurdlustoimikust

Vormistatud on materjalid ka nõukogude-vaenuliku grupi kuuenda liikme arreteerimiseks –

VIIRES, Heldur Jaani p. sündinud 1927. a Tallinnas, eestlane, parteitu, endine Tartu Kunstiinstituudi 4. kursuse üliõpilane, kes praegu õpib Leningradi Kunstiakadeemias.

Nõukogude-vaenuliku grupi teiste liikmete töötlemise käigust teatame täiendavalt. [...]”³

/tõlge vene keelest/

Juurdlustoimiku andmetel arreteeriti Henn Roode 20.11.1949, Lembit Saarts ja Esther Potisepp 21.11.1949, Ülo Sooster ja Valdur Ohakas 28.12.1949 ja Heldur Viires 04.02.1950.

Süüdistuskokkuvõte valmis 15.02.1950, allkirjastanud on selle RJM Tartu Osakonna uurija vanemleitnant Martjanov ja uurimisosakonna ülem kapten Tšugin, kelle arvamuse kohaselt tuleks H. Roodet, L. Saartsit, Ü. Soosterit, V. Ohakat ja H. Viirest karistada 25aastase ja E. Potiseppa 10aastase vabadusekaotusega parandusliku töö laagris.⁴

ENSV Riikliku Julgeoleku ministri polkovnik Moskalkenko kiri NSV Liidu RJM j.a. Erinõupidamise sekretariaadi ülemale kindralmajor Jessaulovile veebruar 1950

"Käesolevaga saadan teile lõpetatud juurdlustoimiku nr 11519 süüdistustega: ROODE, Henn Augusti p, VNFSV KrK §§58-1a, 58-10 lg 2, ja 58-11 ja SAARTS, Lembit Jakobi p, POTISEPP, Esther Nikolai t, SOOSTER, Ülo Johannese p, OHAKAS, Valdur Johannese p ja VIIRES, Heldur Jaani p VNFSV KrK §§58-1a ja 58-11 järgi – palun anda asi läbivaatamiseks Erinõupidamisele alljärgnevatel põhjustel:

³ ERAF, f 131, s 162, l 462-466

⁴ ERAF, f 129, s 23352, l 248-254

Heldur Viires. Üliõpilaspilet juurdlustoimikus

Lembit Saarts. Foto juurdlustoimikust

ROODE, H. A., SAARTS, L. J., POTISEPP, E. N., SOOSTER, Ü. J., OHAKAS, V. J. ja VIIRES, H. J., olles vaenulikult meelestatud nõukogude korra suhtes, organiseerisid 1948. a algul nõukogude-vaenuliku natsionalistliku grupi ja aastail 1948-49 arutasid süstemaatiliselt nõukogude võimu vastu suunatud ühise aktiivse võitluse küsimusi, täpsemalt: illegaalsesse olukorda asumist Inglismaa ja Ameerika Nõukogude Liidu vastu suunatud sõja puhkemisel või nende Eestist väljasaatmise [ohu] korral, kontaktide loomist bandiitidega, kellega kavatsesid ühiselt pidada relvastatud võitlust nõukogu võimu vastu.

Nõukogude-vaenuliku tegevuse tõttu uurimise all olnud isikud olid seotud Tartu Kunstiinstituudi õppejõududega: professor VABBE, dotsent KITS'e jt.-ga, nimetatud on võetud töötlusse ENSV RJM Tartu osakonna poolt.

Lisaks tegeles nimetatud nõukogude-vaenuliku natsionalistliku grupi liige SAARTS, L. J. nõukogude-vaenulike dokumentide koostamise ja levitamise, kus väljendas oma rahulolematust kehtiva nõukogude korraga ja diskrediteeris Nõukogude valitsuse juhte /nõukogude-vaenulikud dokumendid on läbiotsimisel ära võetud ja lisatud toimikule eraldi pakis 30 lehel/.

Juurdlustoimiku nr 11519 saatmine läbivaatamiseks Sõjatribunalile võib kaasa tuua VABBE, KITSE jt töötluse nurjumise, mistõttu on kujunend vajadus vaadata nimetatud asi läbi Erinõupidamisel."⁵

/tõlge vene keelest/

NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi j.a. Erinõupidamise 14.06.1950. a otsusega määrati H. Roodele, L. Saartsile, E. Potisevale, Ü. Soosterile, V. Ohakale, H. Viiresele karistuseks 10 aastat vabadusekaotust parandusliku töö laagrites ja suunati H. Roode Kasahhi NSV Karaganda oblastisse Lugovoilagi (dokumentides esineb ka Pestšanlag), V. Ohakas ja L. Saarts Steplagi, Ü. Sooster Pestšanlagi, H. Viires Komi ANSV Retšlagi ja E. Potisepp Mordva ANSV Dubravlagi.⁶

⁵ ERAF, f 129, s 23352, jälgimistoimik, l 71-72

⁶ ERAF, f 129, s 23352, l 256-264

**H. Viirese ema E. Viirese kirjast NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele
K. Vorošilovile
november 1953. a.**

"[...] 1950.a. jaanuaris saabus minu poeg meie juurde Tallinna koolivaheajale ja enne lahkumist Leningradi sõitis ametiühingu pileti järele Tartusse, kus ta 1. või 2. veebruaril 1950. a arreteeriti. Sellest saime teada peaaegu pool aastat hiljem.[...] Tartus, peale poja kohtuasja uurimise lõpetamist, lubati talle üks kokkusaamine ja kuna kedagi omastest Tartus ei olnud, käis tema juures vanglas üks tema õpingukaaslane, kes jutustas meile nende vahel toimunud vestlusest. Tütarlapse sõnade järgi ütles mu poeg talle, et ta ei tunne ennast milleski süüdi olevat ja arvab, et ta mõisteti süüdi tudengite kokkusaamisel lausunud fraasi eest, kus ta ütles, et kui tee Pariisi oleks vaba, läheks ta sinna kas või jala, kuna see linn teda, kui kunstnikku, oma skulptuuride ja arhitektuuriga võlus [...]"⁷

/tõlge vene keelest/

**H. Viirese ema E. Viirese kirjast NSVL peaprokurörile
mai 1955. a**

"1. veebruaril 1950 arreteeriti ENSV RJM organite poolt minu poeg Viires, Heldur Jaani p, s 1927. a. Juurdlus kestis pikemat aega ja selle tulemusena mõisteti talle NSVL SM j.a. Erinõupidamise poolt, kuupäev pole teada, 10 a vabadusekaotust parandusliku töö laagrites.

Poeg teatas mulle, et talle pole teada, milles seisnes tema kuritegu. Küsimusele süüdistuse sisu kohta vastas uurija talle: "Te pole midagi teinud, aga on võimalik, et ükskord teete." [...]"⁸

/tõlge vene keelest/

**E. Potisepa ema A. Raudsepa avaldusest NSV Liidu prokuratuurile
aprill 1954**

"Minu tütar – Potisepp, Esther Nikolai t, sünd. Raudsepp, s 1923. a, Tartu Riikliku Kunstiinstituudi endine üliõpilane, viibib NSVL Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Kohutu Erikomisjoni otsuse alusel vangistuses 1949. a-st alates.

Minu suulise järelepärimise peale Tartu raj. prokurörile – milles seisneb minu tütre süü, anti mulle vastus, et tema ise ei olekski nagu süüdi, kohtulikule vastutusele võeti ta oma kursusekaaslaste pärast. [...]"⁹

/tõlge vene keelest/

⁷ ERAF, f 129, s 23352, l 280

⁸ ERAF, f 129, s 23352, l 333

⁹ ERAF, f 129, s 23352, l 291

**V. Ohaka ema A. Ohaka avaldusest NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele K. Vorošilovile
juuli 1954**

"[...] Minu poeg, Ohakas, Valdur Johannese p, sündinud 26. detsembril 1925. a, arreteriti 27. detsembril 1949 Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi organite poolt Tallinnas, ateljees, kus ta noore kunstnikuna töötas koos oma endise kursusekaaslasega Riiklikust Kunstiinstituudist. See oli mulle täiesti ootamatu ja mõistetamatu. Niipalju kui mina tean, pühendas minu poeg ennast täielikult kunstile ja tema eesmärgiks oli üksnes edasine enesetäiendamine.

Augustis 1950. a peeti teda kinni Tartu vanglas, kus mul oli võimalus teda üks kord näha.

Kohtumisel sain temalt teada, et talle oli kohtuta, Moskva Komisjoni otsusega, määratud 10-aastane vabadusekaotus. Minu küsimusele: "Mille eest?" vastas poeg: "Usu mind, ema, mitte millegi eest!". Need sõnad haavasid sügavalt mu hinge ja piinavad mind järelejätmatault, rahu andmata.

1951. a-st kannab minu poeg karistust Kasahhi NSV Karaganda oblastis, Džeskasgani linnas, p/k 392/1, kus ta töötab vasekaevanduses. [...]"¹⁰

/tõlge vene keelest/

**E. Potisepa avaldusest NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele K.Vorošilovile Mordva ANSV-st , Javas'ist [Dubravlag'ist ?]
oktoober 1954. a**

"[...] Mind arreteriti 21. novembril 1949 ENSV-s, Tartu linnas RJM töötajate poolt, kes esitasid mulle süüdistuse kuulumises nõukogude-vaenulikkude gruppi.

Kuna ma ühtegi organisatsiooni ega gruppi ei kuulunud, võisin ja võin ennast vaid kaudselt ja osaliselt süüdi tunnistada mõningate punktide osas mis ei ole seotud organisatsiooni ega Kodumaa reetmisega.

1946. a-st alates õppisin Riiklikus Kunstiinstituudis Tartus. Noore üliõpilasena tundsin tugevat tõmmet teaduse poole ja õppisin eeskujulikult. Seoses püüdega hõlmata teaduses sisulist ja olemuslikku, suhtusin tõsiselt M.-Lenini õpetuse ja dial.-materjalismi uurimisse ja loomingu osas asusin õigel teel sotsial. realismi vaimus. Esinesid ka omad puudused – soov tutvuda erinevate kunstivooludega, antiikkunsti, impressionismi, isegi formalistliku Lääne-Euroopa kunstiga. Kõik see oleks aja jooksul kahtlemata korrastunud; kuid mõned andekad üliõpilased mõistsid kunsti teisiti, seisid valel teel, individualismil, lähtudes isiklikest elamustest, emotsioonidest ja inspiratsioonist. Sellelt pinnalt tekkisid diskussioonid, väitlused ja lahkarvamused – aga vaidlustes sünnib tõde. Igaüks kaitses omi seisukohti ja maalisk oma arusaamade kohaselt.[...]"¹¹

/tõlge vene keelest/

¹⁰ ERAF, f 129, s 23352, l 294

¹¹ ERAF, f 129, s 23352, l 303

Ü. Soosteri avaldus NSVL Ülemkohtule Kasahhi NSV Karaganda oblastist, Pestšanlag'st veebruar 1955

"Erinõupidamise 1950. a otsusega mõisteti mulle 10-aastane vabadusekaotus ITL-s¹². Selle otsusega ma ei nõustu, kuna see tugineb ebaõigetele andmetele.

Mind süüdistati kuulumises nõukogude-vaenulikult meelestatud (6-liikmelisse) rühmitusse, kus arutleti nõukogude-vaenulikel teemadel, kavandati põgenemist välismaale.

Palun minu kohtuasi üle vaadata alljärgnevatel põhjustel:

Esiteks: mulle teadmata põhjustel ja eesmärkidel on minu toimikusse kantud palju valeandmeid; paljud faktid esitati moonutatud kujul ja mind sunniti sellele materjalile alla kirjutama.

Teiseks: uurimise läbiviimise ajal ei vallanud ma vene keelt. Juurdlus viidi aga täielikult läbi vene keeles, tõlgi vahendusel. Juhused, kui toimikusse kanti valeandmed, äratavad minus kahtluse, et selliseid andmeid võidi sinna lisada ka minu teadmata. Kontrollida ma seda ei saanud, kuna polnud võimeline ühtegi protokollit lugema.

Kõik meie asjas süüdistatud isikud olid rea aastate vältel Tartu Riikliku Kunstiinstituudi üliõpilased. Mõningad neist olid 3-4 aasta kestel minu kursusekaaslased. Mõningatega neist elasin ma koos instituudi ühiselamus, sageli lõunatasime koos ühes ja samas sööklas. Meid sidus lihtsalt sõprus, nii tavaline tudengite puhul, kusjuures mitte kõigiga eriti lähedane. Peale regulaarseid loenguid instituudis ei olnud meie kohtumistes mingit süsteemi, tundub, et ka uurimismaterjalides ei ole õnnestunud välja selgitada mingit muu laadset organisatsioonilist järjepidevust, ehkki seal igasuguste tõenditeta seda väidetakse. 1949. a sügiseks olid minu ja teiste süüdistatavate elus toimunud põhjalikud muudatused. 1949. a kevadel lõpetasin ma instituudi ja juba sügisel võeti mind Kunstnike Liidu kandidaatliikmeks. Elukohaks sai Tallinn. Viires, Heldur astus Leningradi Repini nim. Kunstiinstituuti. Saarts, Lembit töötas Tartu kaubandusvõrgus. Ohakas, Valdur töötas Tallinna ehitustrustis. Ainult Roode, Henn ja Potisepp, Esther õppisid Tartu Kunstiinstituudis. Peale õppeperioodi lõppu 1949. a kevadel kohtusin mõnega neist täiesti juhuslikult ja ainult Ohakas, Valdurit, kes elas Tallinnas, nägin tihemini. Kirjavahetust meie vahel polnud. Kõigele vaatamata süüdistati meid 1950. a kuulumises organisatsiooni, millist kunagi ei olnud eksisteerinud, ega saanudki ülaltoodud põhjustel 1949. a eksisteerida.

Süüdistused nõukogude-vaenulike arutluste, välismaale põgenemise kavatsuste osas ja muus säärases on kas faktide moonutamine või vale.

Minu vaated kunstile, nagu ka teiste süüdistatavate omad, kujunesid kodanlikus Eestis ja olid seetõttu suuremal või vähemal määral formalistlikud. Võtta üle sotsialistliku realismi põhimõtted koheselt, ilma sisemise arenguta, osutus mulle ja ka paljudele teistele võimatuks. Minu iseloom ei lubanud mul teeselda sotsialistliku realismi pooldajat, sest kunstis saavutatakse meisterlikkus vaid siira lähenemisega. Sellepärast öeldi meie vestlustes vahel välja mõtteid, mis olid vastuolus ametliku suunaga. Meie vestlused ei olnud poliitilise iseloomuga, need olid üliõpilaste arutlused kunstiküsimustes, millel oli vaid üks eesmärk – leida tõe kunstis, leida oma tee kunstis. Meie vaidlused olidki arenguteeks, mis oleksid meid sotsialistliku realismini viinud.

¹² ITL – ispravitelno-trudovoi lager – parandusliku töö laager

Süüdistused põgenemise [ettevalmistamises] tuginevad faktide jämedal moonutamisel. Meie vestlustes kunstist mainiti paar korda Pariisi kui kohta, kus kunstnik võiks paljutki õppida. Keegi ütles, et oleks valmis jala Pariisi minema, et Louvre'i muuseumi näha. Teine lisas, et reisilennukiga oleks mugavam. Peale selliste üldiste väljenduste mingeid muid jutte reisimisest Pariisi või mõnda teise kohta välismaal ei olnud. Kohtuasjas on neist ebamäärastest väljenditest tehtud järeldus, nagu oleks meil olnud kindel, kõigi üksikasjadega plaan. Seejuures ei ole siiski suudetud esitada ühtegi fakti, mis kindlaks mingite kavatsuste olemasolu või ettevalmistuste tegemist põgenemiseks.

Kuna sedalaadi moonutusi on minu asja juures palju, palun see ümber vaadata."

Ü. Sooster, 21. veebruar 1955¹³
/tõlge vene keelest/

L. Saartsi kaebusest NSV Liidu Ülemkohtu esimehele Kasahhi NSV Karaganda oblastist, [Steplag,ist?] detsember 1955 (?)

"[...] Kuid operatiivtöötaja Mägi julma ja ebainimliku käitumise tõttu olin ma sunnitud alla kirjutama kõigele, mida nõuti, muu hulgas sellele, milles mind ebaõiglaselt süüdistati. Ma ei oleks, kõigele vaatamata võib-olla süüdistusaktile alla kirjutanud, kui ma tookord oleksin vaid teadnud, et süüdi võidakse mõista tagaselja. Ma nimelt lootsin kindlalt, et võin seda, millest praegu kirjutan Teile, kodanik esimees, avameelselt rääkida kohtus, väljaspool operatiivtöötaja-uuri ja vägivald. Kuid ma ei saanudki tõe päevavalgele tuua, kuna minu asi saadeti mitte kohtusse, vaid NSVL Erinõupidamisele, kus ma ise, sel ajal kui mulle karistus määrati, ei saanud viibida. [...]

Mis aga puudutab minu ainukest kuritegu, joonistusi ja kupleesid, siis siinkohal tahan öelda, et need joonistused ja kupleed on minu poolt tehtud varem, siis, kui ma ei olnud veel lõplikult ümber kasvanud teadlikuks nõukogude inimeseks. [...]"¹⁴

/tõlge vene keelest/

H. Viirese kaebusest NSV Liidu Sõjaväeprokuratuuri peaprokurörile, Komi ANSV-st, Vorkutast, [Retšlag'ist ?] juuni 1955

"[...] Uurimisorganid rakendasid kogu eeluurimise vältel minu suhtes ebaseaduslike meetodeid, näiteks: pikaajaline sunnitud ärkvelolek, ülekuulamised toimusid eranditult öösel, päeval magada aga vangivalvurid ei lubanud. Mind ähvardati peksuga juhul, kui ma ei kirjuta alla uurija poolt esitatud protokollidele.

Hirmust, selleks, et vältida peksmist ja piinamisi, kirjutasin ma alla kõigile uurija poolt antud protokollidele, mida mulle ette ei loetud. Uurimisorganid olid minu süüdistuse uurimisel erapoolikud, keeldudes ülekuulamast minupoolseid tunnistajaid. [...]

¹³ ERAF, f 129, s 23352, l 337-339

¹⁴ ERAF, f 129, s 23352, l 394-396

Viie aasta jooksul, kandes karistust parandusliku töö laagris, kaotades tervise ja haigestudes tuberkuloosi, olen korduvalt esitanud kaebuse Erinõupidamise ebaõige otsuse peale, kaebused jäid aga menetlemata ja vastusetu. [...]”.¹⁵

/tõlge vene keelest/

H. Roode avaldus NSV Liidu Sõjaväeprokuratuuri peaprokurörile Kasahhi NSV Karaganda oblastist, Pestšanlag’ist jaanuar 1955

”12. novembril¹⁶ 1949 arreteeriti mind Eesti NSV-s, Tartus RJM organite poolt. Mulle esitati süüdistus, nagu oleksin ma olnud seotud välismaalt Eestisse saadetud välisluure agentidega aga ka selles, nagu oleksin ma kuulunud nõukogude-vaenulikku organisatsiooni ja kavandanud põgenemist Nõukogude Liidust, lisaks olla ma teinud nõukogude-vaenulikku agitatsiooni.

Täpsemalt oma ”asja” sisu ma esitada ei saa, kuna ma lihtsalt ei tea kõike seda, mida uurija poolt protokollidesse kanti. Tol ajal ma peaaegu ei osanud vene keelt ja seda kasutas uurija ära minu vastuseid võltsides. Oli rida juhuseid, kus võisin veenduda, et tõlk, kes mõnikord ülekuulamiste juures viibis, tõlkis mulle protokolle uurija etteütlemise järgi valesti, et ajada mind segadusse ja sundida alla kirjutama protokollidele tunnistustega, mida ma ei olnud andnud ja mis olid lihtsalt uurija poolt fabritseeritud.

Uurimisel kasutati kõige lubamatuid meetodeid, pidevad ähvardused ja šantaaž, mõnitused, õised ülekuulamised, kinnipidamine akendeta ja piisava õhu juurdevooluta kambris, sunnitud magamatus ja järjekindlalt korratud ähvardused represseerida minu lähedased – kõik see lasti käiku, et sundida mind alla kirjutama fabritseeritud protokollidele – mistõttu minu poolt allkirjastatud protokollid on mõistagi läbinisti valed ega kajasta tegelikkust.

Näiteks võeti minult läbiotsimisel ära brošüür, kus kirjeldatakse reisi mööda Itaaliat, mida ma väga hindasin Itaalia loodust kujutavate suurepäraste kunstiliste fotode pärast. Sellest faktist piisas, et uurija septses protokollile, mille järgi ma ”tunnistasin”, et kavatsesin Itaaliasse põgeneda. Algul ei suutnud ma neid süüdistusi tõsiselt võtta, kuid hiljem, peale kurnavaid õiseid ülekuulamisi, lõin käega ja ”tunnistasin”, nagu oleksin kavatsenud põgeneda Itaaliasse läbi ”Hiina”(!). See jaburus säilis pikka aega protokollides, kuni lõpuks, kõrgema juhtkonna nõudmisel, asendati teise, veelgi rabavama väljamõeldisega – nagu oleksin ma koos oma kaaslastega kavatsenud hõivata nõukogude lennuki, hävitada lenduri ja teenindava personali ja lennata Rootsi!

Mind sunniti alla kirjutama ka sellele parandatud protokollile. Järgmine näide. Olles Tartu Riikliku Kunstiinstituudi üliõpilane, tõlkisin prantsuse keelest eesti keelde lõike raamatust ”Prantsuse kaasaegne kunst”, üks minu instituudikaaslane kirjutas aga selle tõlke ümber. Sellele faktile tuginedes püstitas uurija süüdistuse, nagu oleksin tegelenud nõukogude-vaenuliku propagandaga. Nimetatud raamatu olin saanud muuseumi raamatukogust ja mõistagi midagi nõukogude-vaenulikku see ei sisaldanud. Mäletan, et seda käsitletud protokollile sunniti mind alla kirjutama 5 või 6 erinevas redaktsioonis.

¹⁵ ERAF, f 129, s 23352, l 407 ¹⁶ ankeedis esineb 19. kuupäev ja Erinõupidamise otsuses 20. november

Minu vestlusi kaaslastega maalikunsti teooriast püüti esitada kui nõukogude-vaenulikke, minu tudengiaegsetest etüüdidest otsiti aga kuritegeliku "formalismi" ilminguid.

Mind süüdistati selles, nagu oleksin seotud piiri tagant Eestisse lähetatud välisluure agentidega. Need süüdistused põhinesid alljärgneval: kohtusin korduvalt tuntud Tallinna näitleja Rein Klink'iga, kes 1946. a saabus Rootsist tagasi kodumaale, Nõukogude Liitu.

Uuriija nõudis, et ma tunnistan üles, milliseid ülesandeid see "välismaa agent" mulle Rootsist tõi. Kõik süüdistused minu seotusest välisluure agentidega ehitati üles minu tutvusele selle väljapaistva nõukogude näitlejaga!

Ma ei mäleta enam kõike, milles mind süüdistati. Raske on ette kujutada kuritegu, mille sooritamist mind ei oleks püütud üles tunnistama panna! Siin oli nii nõukogude-vaenulike lendlehtede levitamine kui ka Raadi pargis nõukogude sõdurite vennashaua monumendi õhkulaskmine ja koostöö Saksa okupantidega ja kuulumine "viendasse kolonni" – mulle pakuti valikut kuritegudest kõige laiemas sortimendis, milles ma pidin ennast süüdi tunnistama, kui tahtsin, et minu sugulased jääksid vabadesse.

Nädalaid kestis häbitu kauplemine ja šantaaž, kuni ma surve all kirjutasin alla veel mingile protokollile oma "nõukogude-vaenulikest meeoludest" või kavatsustest, alati süüdistati mind kõigepealt milleski väga tõsisel, ma eitasin kategooriliselt oma süüd – järk-järgult andis uurija järele ja nõustus mingi kompromissiga.

Näiteks, 1944. a kirjutasin ma mõned lühikesed artiklid Tallinna ajalehele Eesti Sõna – artiklid ei omanud midagi ühist poliitikaga, puudutasid linna elu ja kohtukroonikat. Uuriija sundis mind alla kirjutama protokollile, kus ma "tunnistasin", et kirjutasin sellele lehele regulaarselt nõukogude-vaenulikke artikleid. Ma eitasin seda kategooriliselt. Kestva surve tagajärjel "tunnistasin", et olin **ühe** nõukogude-vaenuliku artikli autoriks. Samal ajal on olemas ametlik tõend, et ma kunagi ühtegi nõukogude-vastast artiklit ei kirjutanud. Iseloomulik on, et uurija rääkis mulle avameelselt, et protokollid – see on puhas formaalsus, ja et mind mõistetakse süüdi sõltumata sellest, kas ma kirjutan alla või mitte. Minu kaas-süüalused, sama instituudi üliõpilased, nagu ma võin nende tunnistustest järeldada, kogesid samasugust survet! Algul olid "tunnistused" üksteisele vasturääkivad, polnud ühiseid kuritegusid, ainult kuudepikkune uurimisaluste töötlemine ja keerulised manipulatsioonid ühete ja samade protokollide erinevate redaktsioonidega lubasid uurimisosakonnal kuidagi ots-otsaga kokku saada. Tähelepanuväärne on, et ükski vabaduses viibiv tunnistaja (peale dotsent Võerahansu) ei esitanud mingeid mind kompromiteerivaid fakte. Võerahansu tunnistused minu nõukogude-vaenulikest meeoludest on valelikud. Iseloomulik on, et toimikusse ei ole lisatud protokollid, milles räägitakse minu suhetest nende tunnistajatega.

Meid kõiki, nagu ma võin järeldada vastandamistest oma kaaslastega, suudeti veenda, et kõik need protokollid on vaid "formaalsus" ja vabadesse me niikuinii ei pääse. See selgitabki suurel määral seda, miks me uurija poolt fabritseeritud protokollidele alla kirjutasime.

Mina isiklikult lootsin, et kohtus õnnestub rääkida sellest, kuidas minuga käituti, kuid minu asja ei saadatud mitte kohtusse, vaid Erinõupidamisele.

Kõigest ülaltoodust lähtuvalt palun Teid, kodanik Sõjaväe Peaprokurör, anda korraldus minu kohtuasja läbivaatamiseks. Loodan, et õiglus seatakse jalule, mind rehabiliteeritakse ja ma võin oma tõelise tööga tegeleda."

H. Roode, 16. I 1955¹⁷

/tõlge vene keelest/

¹⁷ ERAF, f 129, s 23352, l 320-329

**ENSV RJM Tartu Osakonna 2-N jaoskonna ülema
endise asetäitja J. Mägi seletuskiri
august 1956**

[Kirjaviisi muutmata]

"Mägi, Johann Juhani p. omakäega kirjutatud seletus

Töötades 1949. aastal Tartus Riikliku Julgeoleku organis jaoskonna ülema asetäitjana, sai minu poolt tõepoolest arreteeritud grupp Tartu Kunsti Instituudi üliõpilasi – Roode Henn, Saarts ja teised. Nende arreteerimine toimus juhtkonna käsul. Mäletan, et nende üliõpilaste Nõukogude vastane tegevus seisis selles, et nemad sattudes mõnede kodanlik-natsionalistlike vaadetega kunsti instituudi õppejõu mõju alla (Vabbe jt.), omavahel rääkisid nõukogude vastaseid jutte. Saartsil, nagu ma mäletan, oli joonistatud ka Partei juhtidest karrikatuure.

Uurija poolt esitatud küsimustele vastan järgmiselt:

Roode ja Potisepa nõukogude vastane tegevus ei oleks väärinud nende arreteerimist, kuna neid oleks saanud ümberkasvatada väärilisteks nõukogude kodanikeks ka ilma arreteerimata. Kuid tol perioodil Julgeoleku organite juhtkonna käsul neid siiski arreteeriti.

Mina toimetasin nende esialgseid ülekuulamisi. Ülekuulamist toimetasin vääriliselt nõukogude uurijale – täiesti humaanselt, inimlikult. Mingisuguseid ähvardusi, ega sõimamist minu poolt ülekuulamisel ei olnud. Ka Roode ja Potisepp pidasid endid ülekuulamisel väga hästi üleval, nad olid väga viisakad ja mul oli isegi nendest kahju, sest nad olid andekad noored. Ülekuulamisel kostitasin Roodet paberossidega.

Tallinnas, 25. VIII 1956

J. Mägi

Salgamise ja valeandmete andmise eest hoiatatud KK§92 ja §95 järgi

J. Mägi

Täiendavalt selle kohta, et Roode jt. Kunsti Instituudi üliõpilased tahtsid põgeneda Hiina kaudu Prantsusmaale, mina seda ei uskunud, kuid et nad ülekuulamisel seda rääkisid, sai minu poolt protokollile üles märgitud."

J. Mägi¹⁸

Valdur Ohakas, Esther Potisepp, Henn Roode, Lembit Saarts, Ülo Sooster, ja Heldur Viires vabanesid kinnipidamiskohtadest 1956. aasta suvel.

¹⁸ ERAF, f 129, s 23352, l 534

**NSVL Ministrite Nõukogu j.a. Riikliku Julgeoleku Komitee 2. Peavalitsuse
ülema asetäitjalt polkovnik Pankratovilt Eesti NSV Ministrite Nõukogu j.a.
Riikliku Julgeoleku Komitee esimehele polkovnik A. Pork'ile
15.06.1963**

"Meie poolt on võetud aktiivse kontrolli alla kunstnik SOOSTER, Ülo Johannese p. sünd 1924. a, Eesti NSV-s, kui DAR¹⁹ "Mezon" töödeldava objektiga sidemeid omav isik.

RJK Mosva Valitsusest teatati, et Eesti NSV SM materjalidest nähtub, et 1949. a mõistetü VNFSV KrK §58-1" a" järgi SOOSTERILE 10 a vabadusekaotus parandusliku töö laagris. 1956. a vabastatud karistuse kustutamisega.

Palun Teid anda korraldus kontrollida ja teatada, milliseid materjale SOOSTERI kohta olemas on, võimaluse korral anda iseloomustavad andmed tema ja temaga sidemeid omavate [isikute] kohta."

2. Peavalitsuse ülema aset.
polkovnik Pankratov²⁰

/tõlge vene keelest/

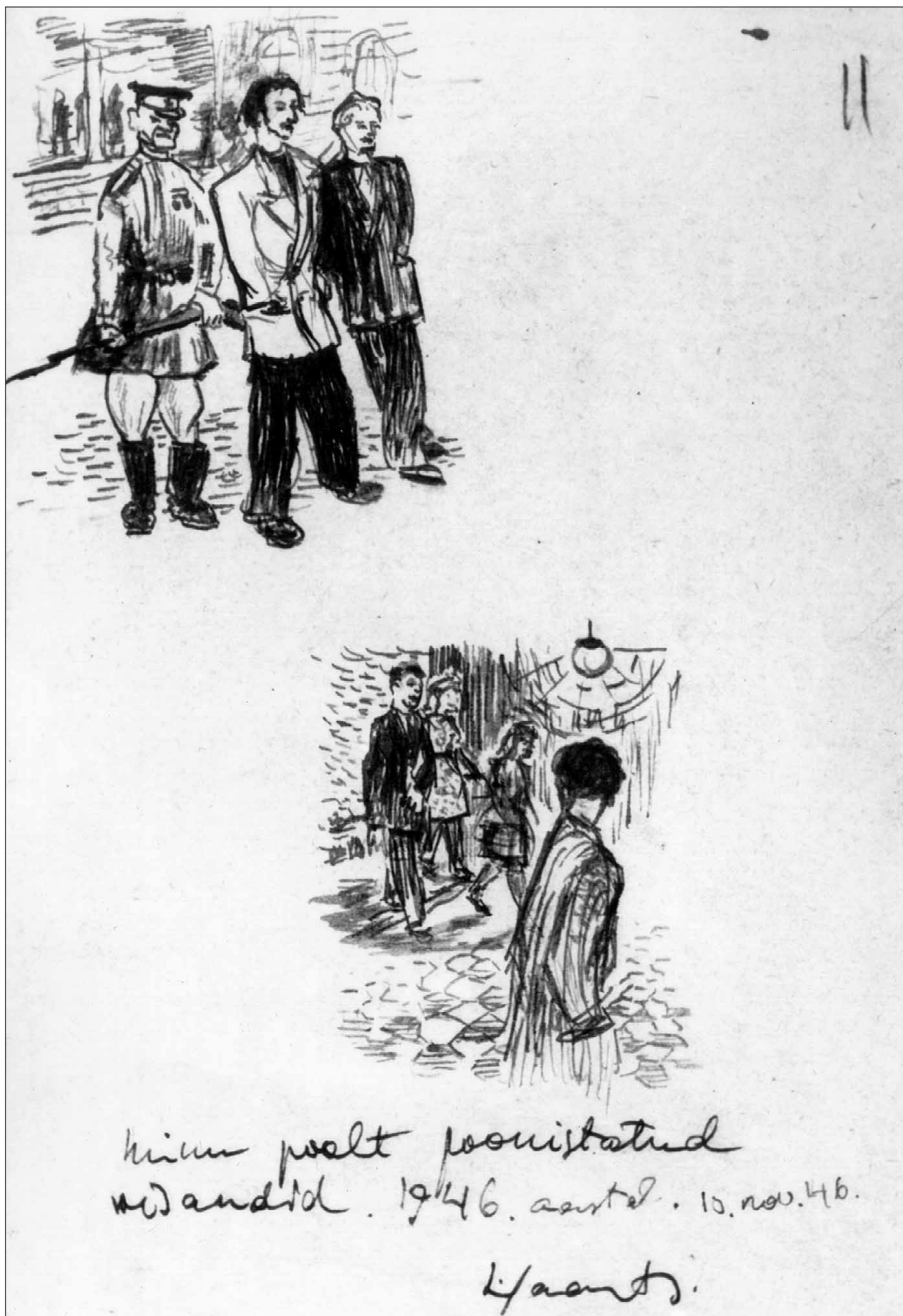
Valinud ja tõlkinud Peeter Väljas

ERA Eraarhiivosakonna arhivaar

Lembit Saartsilt konfiskeeritud joonistus juurdlustoimikus. ERAF, f 129, s 23352

¹⁹ DAR – delo agenturnoi razrabotki – agentuurtöötluste toimik,
"Mezon" on siinkohal toimiku/läbiviidava operatsiooni koodnimi
²⁰ ERAF, f 129, s 23352, jälgimistoimik, l 185

hinnalt poestistatud
võrandid. 1946. aastal. 10. nov. 46.

L. Saart.

Lisaks dokumentidele "ETÜÜDE TARTU KUNSTNIKKONNAST"

Juta Kivimäe

Lähiajaloo uurimine ajaloolis-kriitilisest seisukohast on Eestis alles kujunemas. Seetõttu väärib tähelepanu üks esmastest püüetest arhiivmaterjale avaldades tuua meieni fragment lähiajaloo, kus osalejateks on tänaseks end rahvuslikku kunstiajalukku jäädvustanud nimekad isiksused. Arhiividokumentides kajastunud "juhtum" on eesti kultuuriajaloo küllalt tuntud just selles osalenute hilisema loomingu panuse tõttu, kuid seni nii kunstiajaloolastelt kui ka ajakirjanikelt vaid osalenute ametlikele elulooandmetele, isiklikele mälestustele ja n-ö mälestuste mälestustele toetudes interpreteerimist leidnud. Peeter Väljas on huvitava allikmaterjalina vahendanud autentse arhiivmaterjali, tõlkides Riikliku Julgeolekukomitee toimikuid aastaist 1949-1956. Just nii kaua kestis omaaegsete eesti kunstitudengite Ülo Soosteri, Lembit Saartsi, Valdur Ohaka, Heldur Viirese, Henn ja Esther Roode (siis Potisepp) teekond Tartu julgeolekust Nõukogude vangilaagritesse ja sealt tagasi tänapäeva vaatenurgast totralt absurdsete süüdistuste tõttu. Vahendatud arhiivmaterjal iseenesest ainsagi kommentaarita on kahtlemata kõnekas, kuid ei kõnele tingimusteta ise ja võib olla ka mõnevõrra eksitav. Tegemist on siiski alles asja toimunud autoritaarse režiimi repressiivorganite koostatud materjalidega, mille eesmärgiks oli näidata kedagi teatud valguses ja samas eksponeerida organite endi tõhusat tööd ja valvsust. Ülekuulamisprotokollide sisu ei tarvitse olla autentne ülekuulatavate omal ajal antud tunnistustega, sest – kogu ülekuulamisprotsess ja suhtlus julgeolekuorganites toimus vene keeles, ülekuulatavatele niisiis võõrkeeles, mida nad ei vullanud, olles seega täiesti abitud end kaitsma, nagu hilisematest avaldustest võibki lugeda. Ülekuulamismetoodika eesmärgiks aga oligi tekitada ülekuulatavates segadust, sundida neid loobuma oma veendumustest ja seisukohadest, murduma ja alla kirjutama fabritseeritud süütunnistusele.

Samas teame, kui drastiliseks kujunes olukord Eestis kultuurideoloogiliselt pärast 1948. aasta kevadisi loominguliste liitude nõupidamisi, mil käsitleti Ük(b)P Keskkomitee kurikuulsat otsust V. Muradeli ooperi "Suur sõprus" kohta 10. veebruarist 1948. Moskvast suunatud üleliidulise kul-

Kunstnikud Valdur Ohakas ja Lembit Saarts. Laagrifoto, 1956. Esther Roode arhiiv.

tuuripoliitika poolt ohjatuna alustati intensiivset kriitikat eesti kunsti vormilise külje üle, hakkasid levima mõisted nagu "kodanlik formalism" jmt. samuti põlustati kaasaegsed kunstiteoreetilised mõtteavaldused ja vähimigi kontakt maailmas levinud moodsate kunstivooludega. Järjepidev, suuresti Pariisi koolkonna traditsioone järgiv kunstiõpetus Tartus oli määratud elimineerimisele. Sellisel pinnasel osutus Prantsuse Lõpseumi lõpetanud Ülo Soosteri tõlketegevus tõepoolest "kuritegelikuks". Samas on halebummaline, et üheainsa prantsuse kunsti käsitleva raamatu mõju võis olla nii valdav – olid ju kõik raamatuga tutvunud isikud pärit sõjaeelsest Eesti Vabariigist, kus pallaslik side kaasaegsete kunstivooludega oli enam kui enesestmõistetav nähtus. Ka sõjaaegsetel Saksa okupatsiooni aastatel ei sekkunud võimud kõrgema kunstikooli töösse. Samas teame juba trükkis avaldatudki mälestuste toetudes, et Tartu Kunstimuseumi ja erakogude raamatute ühislugemine, mitteametlikud pühapäevased eesti kunstipärandiga tutvumised muuseumis, tõlgete levitamine ja arutelud olid tol ajal tekitatud infosulus olulise tähendusega. Veel minugi üliõpilasajal 1970. aastail levisid üliõpilaste seas mitme kopeeripaperi läbi kirjutusmasinal paljundatud kahvatud käsikirjad. Käest kätte liikuva informatsiooni vahendamine on teatud ühiskonnakorralduses lihtsalt üks kultuurilise suhtlemise vorm.

**Kunstnik Ülo Sooster. Laagrifoto, 1955-56.
Tenno-Pent Soosteri arhiiv.**

Esitatud materjale lugedes tekib rida küsimusi seoses P. Väljase tehtud ilmselt teadlike valikutega. On selge, et materjali on toimikus olnud tunduvalt rohkem ja sellest on mingitel kaalutlustel esitatud teatud delikaatne valik. Nähtavasti on momendil meie hulgas veel keegi, kes tolleaegsetes sündmustes osales, ja noor ajaloolane on püüdnud mitte osatada omal ajal raskete sundvalikutete ette seatud inimesi. Inimlikult on selline teguviis täiesti mõistetav, meetoodiliselt ilmselt mitte päris õige. Nimelt ei ole me samalaadsete probleemide ees esmakordselt. Sedasama on läbi elatud Saksamaal juba aastakümneid tagasi, kus analüüsi natsistlikel aastatel nii või teisiti kaasa teinud isikute tegevust, aga ka lähiaastatel, mil ajakirjanduses ja tõsisteaduslikes uurimustes on avaldatud käsitlusi kunstnike, kirjanike ja muu loovintelligentsi suhetest repressiivorganitega. Seda kõike on tehtud selleks, et avada ja analüüsida lähimineviku ja seal eksisteerinud sotsiaalideoloogiliste suhete tõelist olemust. Need on olnud kodanlikus ühiskonnas käibiva inimese vaimse vabaduse suhtes repressiivse ühiskonna tingimustes enamasti pealesunnitud suhted, mil üksikisiku võimalused on sageli juba ette determineeritud, kuid siiski on

iga selline suhe oma olemuselt ambivalentne. Kunstielu nagu kunstnikkegi ei saa vaadelda eraldi sotsiaalajaloolisest reaalsusest, kus nad on elanud ja tegutsenud, mis on neid vorminud sellisteks, nagu nad kujunesid, aga samuti on iga ajastut enam või vähem mõjutanud selles elanud konkreetsed inimesed.

Riikliku julgeolekuministri Kummi ja ministeeriumi osakonnaülema Taevere ettekanne Moskva ülemustele 1950. aasta jaanuaris laseb aimata, et agara uurijaskonna tegevuse eesmärk ei olnudki tegelikult siis veel üsna tundmatute kunstitudengite vangistamine, kuigi "kodanlik-natsionalistliku pörandaluse relvastatud rühmituse" avastamine ja kahjutuks tegemine paistis mainimisväärse saavutusena. Jälitustegevuse plaaniline eesmärk oli ilmselt õppejõudude Ado Vabbe ja Elmar Kitse, eriti just Vabbe kui vanema generatsiooni autoriteetse kunstniku ja kunstiõppejõu elimineerimine veel enne Tartu Kunstiinstituudi tegevuse ettekavandatud viimist uutele nõukogulikele rööbastele.

Muidugi jälgiti andekaid ja kokkuhoidvaid noori intellektuaalseid kunstiüliõpilasi juba varemgi. Saksa sõjaväes teeninud Henn Roode värbamine julgeoleku informaatorki oli tüüpiline käik, mille taolisi võime leida mitmeidki. Tavaline asjade järgnevus sel puhul oleks olnud: Saksa armee teenimise fakti tuvastamine, värbamine informaatorki, vaikne koostöö ja "nähtamatud käed", mis asjaosalist isikut aitasid aastaid edasi ameti- ja ka kunsti-põllul, imestusväärset kena karjäär hoolimata Saksa sõjaväest jne. Henn Roode puhul aga see kliše e ei töötanud.

Nägu nähtub ülekuulamismaterjalidest ja asjaosaliste hilisematest avaldustest 1950. aastail – otsene füüsiline ja vaimne vägivald ei olnud võrras ka Eesti julgeolekutöötajatele. Inimeste unetuna hoidmine, näljutamine, rafineeritud peks jne oli nende inimeste leivatöö ja nii see toimus alles kõige lähemas minevikus.

Arreteeritud "üliõpilasgrupi" liikmed olid tegelikult juba 1949. aastaks sattunud küllaltki erinevatele radadele. Vaid Henn ja Esther Roode õppisid veel Tartu Kunstiinstituudis. Ülo Sooster oli lõpetanud ja asunud Tallinna, valitud isegi Kunstnike Liidu kandidaatliikmeks, mis oli tollastes ideoloogilistes tingimustes oluline samm. Lembit Saarts ja Valdur Ohakas töötasid vastavalt Tartus ja Tallinnas ning Heldur Viires õppis Leningradis Repini-nimelises Kunstiakadeemias. Nagu loetud dokumentidest võib aimata, sattusid noored arreteeritud ilmse provokatsiooni, ähvarduste, pettuse ja veenmise ning üsna saamatult-lohakalt kokkuklopsitud süüdistuskokkuvõtte tagajärjel aastateks erinevatesse laagritesse. Stalini surma järel muutus

nud poliitilises kliimas kirjutas igaüks neist ülemkohtule tol ajal "poliitiliste" poolt tavakohase pöördumise, mis toonilt ja olemuselt suuresti kattuvad, erandiks muidugi Ülo Soosteri vahedalt otsekohe- ne, konstruktiivsetest löikudest koosnev avaldus, mis kujuneb pigem süüdistuskokkuvõtteks uurimisorganite ebaprofessionaalse tegevusele.

1996. aastal, mil kirjastus "Kunst" avaldas Ilja Kabakovi "subjektiivsed märkmed" Ülo Soosteri piltidest, ei olnud konkreetsed jubeolekudokumendid veel avalikkuse ette jõudnud ega olnud ilmselt ka teada, et need asuvad Eestis. Hoolimata sellest seostus vaieldamatult rahvusvahelise staatusega kunstniku saatus arutlevale lugejale küsimusega, mille esitas ka raamatule eessõna kirjutanud kunstiteadlane, R. Varblane: kuivõrd olid omaaegsed sündmused suhtes Soosteri kujunemisega selleks, kelleks ta kujunes – erandlikult iseseisva mõtlemisega, uuriv ja juurdlev kunstniku-isiksus, energiline innustaja ja looja, terve koolkonna promootor 1950ndate lõpu – 1960ndate alguse Eestis. Tööpoolest, vaieldamatult väga andekatest saatusekaaslastest ei kujunenud kodumaal samalaadselt jõulisi isiksusi kunstis. Erandlikult kaua kestnud okupatsioonisituatsioonis kujunes mõistetavatel põhjustel välja klammerdumine traditsiooni. See oli, mis säilitas "rahvuslikku keskmist". Vähemalt Soosteri juhtum annab alust julmana tunduvaks järelduseks: eluline õnnetus oli tema õnn. Moskvas teda kunstiliselt ei tasalülitatu- tud, Eestis oleks see võinud juhtuda.

Kümneaastase iseseisvusaja järel võib endale lubada tagasisivaatamist tigiduseta ja afektsiooni- ta. Ka traditsioon võib osutada ambivalentseks: pallaslik kunstikäsitus ja Noor-Eesti ideestik on vaieldamatu osa rahvuslikust identiteedist. Samas oleme neisse senini liigselt kiindunud, et neid kriitiliselt analüüsida. Igal kultuurinähtusel on omas ajas kindel kandepind, ta on orgaaniline osa mitmedimensioonilises võrgustikus, kuid kui ta jääb liiga kauaks määravaks mingis teises hilisemas ajas, võib tegemist olla selle kultuurikeskkonna tahtliku enesepiiramisega. Samuti oleme olnud aastakümneid kiindunud n-õ suulisse traditsiooni, omamütidesse, mis aitasid mingis situatsioonis säilitada kollektiivset eneseväarikust ja mitmeid vajalikke illusioone. Okupatsioonisituatsioonis ei tekkinud ega vist saanudki tekkida tänapäevasele avatud ühiskonnale iseloomulikku ühiskonnateoreetilist mõtlemist, mis oleks suutnud analüüsida tegelikke protsesse. Aga niisugust mõtlemist pole tekkinud tänini, põhjuseks senikäsitlemata lähiajalugu, paljud müüdid ja tabud, mille dekonstruktsioon võib küll kujuneda traumaatiliseks, kuid on vältimatult vajalik.

Kunstnik Henn Roode. Laagrifoto, 1955-56. Esther Roode arhiiv.

Kunstnik Esther Roode (paremal) moskvalan- nadest laagrikaaslastega. Temast vasakul näitlejanna Vera Rogozova. 1956.